

RECENZJE I OMÓWIENIA

Karsten Igel, *Zwischen Bürgerhaus und Frauenhaus. Stadtgestalt, Grundbesitz und Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Greifswald* (Städteforschung, Reihe A: Darstellungen, Bd. 71), Böhlau, Köln–Weimar–Wien 2010, ss. 428 + 1 CD ROM, ISBN 3412331058.

Bogaty zasób archiwum miejskiego w Greifswaldzie także w odniesieniu do najwcześniejszych dziejów miasta jest wyraźnie nieproporcjonalny do stanu badań nad historią tego pomorskiego ośrodka. Tym cenniejsza jest więc ukazująca się drukiem dysertacja niemieckiego historyka pracującego na Uniwersytetach w Münster i Osnabrück.

Karsten Igel stawia sobie za cel przedstawienie przekształceń strukturalnych, własnościowych i społecznych, jakie zachodziły w Greifswaldzie w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV w. Zamierzeniem autora jest nie tylko ustalenie rozmieszczenia poszczególnych grup społeczno-zawodowych w przestrzeni miejskiej. Chce stworzyć społeczną historię własności w mieście około roku 1400. Wymaga to odtworzenia topografii miasta i jej przemian oraz stworzenia biogramów poszczególnych nieruchomości, zawierających obok personaliów kolejnych ich właścicieli także informacje na temat ich charakteru, typu i funkcji. Ma to pozwolić na udzielenie odpowiedzi na pytania, kto, gdzie, kiedy i dlaczego kupował bądź sprzedawał nieruchomości.

Tak zakreślony cel determinuje układ pracy, która składa się z trzech zasadniczych rozdziałów, poprzedzonych wstępem (s. 1–22) i obszernym rozdziałem omawiającym bazę źródłową oraz zagadnienia metodologiczne. Całości dopełniają liczne załączniki w formie tabel, planów i wykresów, w tym rejestry podstawowego źródła wraz z pozostałymi aneksami zamieszczone na płycie CD.

Rozdział wprowadzający rozpoczął autor od encyklopedycznego przedstawienia dziejów miasta do początku wieku XIV, aby następnie przejść do omówienia stanu badań, celu i zakresu rzeczowego pracy oraz bazy źródłowej. Mimo zapowiedzi („Das mittelalterliche Greifswald in der Forschung”, s. 7–9) nie znajdujemy w tej części szczegółowego omówienia dotychczasowych badań nad średniowiecznymi dziejami miasta. Autor koncentruje się na warunkach determinujących ich prowadzenie (kwestie ideologiczne po roku 1945 i zniszczenie znacznej części historycznego centrum w wyniku tzw. rekonstrukcji Starego Miasta w latach 1970–1980). Więcej informacji na temat literatury przedmiotu znajdujemy w części poświęconej celom pracy i pytaniom badawczym.

Praca oparta jest na szerokim materiale źródłowym obejmującym zachowane archiwalia miejskie z XIV i XV w. Podstawę, determinującą także zakres chronologiczny pracy, stanowi księga gruntowa („liber de hereditatum resignatione”) z lat 1351–1452. Bazę źródłową uzupełniają księgi rachunkowe, wykazy czynszów oraz prowadzona niemal równoległe z gruntową księga rentowa („liber de obligationum resignatione”) z lat 1349–1442. Kilkakrotnie postulowane wykorzystanie ostatniej uznać jednak można za niepełne. Wartość źródłową ksiąg miejskich Greifswaldu przedstawia autor na tle archiwaliów innych miast hanzeatyckich. Punktem wyjścia jest tu oczywiście Lubeka oraz sąsiednie miasta wedyj-

skie, obok których wymienione są także Rewal i Elbląg. O ile zasadność porównań z wspomnianymi miastami nie budzi wątpliwości, zaskakuje brak odniesień do Rygi i Gdańska. Szczególnie, iż autor wspomina o założonej w roku 1417 elbląskiej księdze gruntowej, wzorowanej na księdze gdańskiej z roku 1382. Analizując materiał źródłowy, K. Igel stwierdza, iż najstarsza zachowana księga miejska Greifswaldu – „liber civitatis” – nie jest, jak dotychczas sądzono, księgą ogólną (s. 15: „kann der »liber civitatis« nicht als ein Band für Renten- und Grundstücksgeschäfte angesehen werden”), a księgą rentową (s. 15: „so ist der »liber civitatis« im Kern ein Rentenbuch”). Stąd wywodzi wniosek, iż przed rokiem 1291 w kancelarii miejskiej funkcjonowała niezachowana księga ogólna, którą zastąpiły księga rentowa i także dziś zaginiona gruntowa. Stwierdzenie to budzi jednak wątpliwości. O ile bowiem istnienie księgi ogólnej przed rokiem 1291 potwierdzają wzmianki o „libro antiquo”, brak jednak podobnych informacji dotyczących księgi gruntowej¹. W miastach hanzeatyckich niczym szczególnym było natomiast następowanie po sobie, do czasu wyłączenia części spraw, kilku ksiąg ogólnych². Twierdzeniu autora zdaje się przeczyć także samo źródło, spośród 1239 zapisek jedynie 131 dotyczy rent.

Podstawę kartograficzną rekonstrukcji przestrzeni miejskiej w *Zwischen Bürgerhaus und Frauenhaus* stanowi szwedzki plan katastralny z 1707 r. W celu uporządkowania informacji z ksiąg gruntowych i naniesienia ich na plan miasta autor stworzył bazę danych zbierającą informacje o wszystkich transakcjach zanotowanych w księdze, uwzględniając: numer porządkowy, nabywcę (wraz z zawodem i powiązaniem rodzinnymi), sprzedającego, formę transakcji, przedmiot transakcji (z uwzględnieniem: przynależności, ceny, formy spłaty, obciążeń, terminu płatności), położenie nieruchomości, sąsiadów, dodatkowe informacje o położeniu, kod (informujący o miejscu zapisu w księdze) i numer nieruchomości (informacje o położeniu nieruchomości). Tak skonstruowana baza pozwala na wyszukiwanie informacji zarówno o ulicach i poszczególnych nieruchomościach, jak i ich grupach oraz wybranych osobach. Zebrane w ten sposób informacje, uzupełnione o zapisy z pozostałych źródeł oraz wykorzystywane w pracy wyniki badań archeologicznych i architektonicznych stanowiły podstawę rekonstrukcji zabudowy ulic, bloków i poszczególnych działek. W pracy autor zawarł jednak jedynie przykładowe przedstawienie kilku wybranych ulic.

Rozdział II („Der Greifswalder »Liber hereditatum«”, s. 23–64) poświęcony jest omówieniu podstawowego, wykorzystywanego w dalszej pracy źródła, zawartych w nim informacji oraz metody badań. Rozdział rozpoczyna opis zewnętrzny księgi gruntowej, po czym autor przechodzi do sposobu prowadzenia źródła, koncentrując się na podstawie prawnej prowadzenia księgi, kompletności zapisów oraz pisarzach i języku. Odnosząc się do dyskutowanego w historiografii problemu obowiązku księgowania, K. Igel uznaje wpisy w księgach gruntowych za nieobowiązkowe. Jednak już obowiązkowe przeprowadzanie

¹ Zdaniem autora obie księgi zaginać musiały przed rokiem 1451, brakuje ich bowiem w *Verfassung der Stadt Greifswald* opracowanym przez rajcę Heinricha Rubenow. Nie odpowiada jednak na pytanie, którą z zachowanych ksiąg identyfikować możemy jako „Großebuch” wzmiankowany w cytowanym źródle: H. Rubenow, *Verfassung der Stadt Greifswald von Jahr 1451*, hrsg. v. T. Pyl, [in:] *Pommersche Geschichtsdenkmäler*, Bd. 2, Greifswald 1867, s. 17.

² Np. w sąsiednim Stralsundzie: *Das älteste Stralsunder Stadtbuch (1270–1310)*, hrsg. v. F. Fabricius, Berlin 1872; *Das zweite Stralsundische Stadtbuch (1310–1342)*, bearb. v. R. Ebeling, Stralsund 1903; czy Rostoku: *Das älteste Rostocker Stadtbuch (Etwa 1254–1273)*, hrsg. v. H. Thierfelder, Göttingen 1967; *Das Rostocker Stadtbuch 1270–1288 nebst Stadtbuch Fragmenten (bis 1313)*, hrsg. v. T. Schmidt, Rostock 2007.

transakcji przed przedstawicielami władz miejskich oraz potwierdzona źródłowo moc dowodowa wpisów sprawiała, iż w praktyce obowiązek taki funkcjonował. W dalszej części rozdziału, posługując się obszernymi cytatami źródłowymi, omawia kolejno typy transakcji księgowanych w księdze gruntowej. W kolejnej części przedstawiony jest przedmiot transakcji – nieruchomości w obrębie murów, jak i poza nimi. W tym miejscu, stosunkowo krótko, poruszony został także problem wartości poszczególnych działek. Zarówno w przypadku cen, jak i ich obciążenia rentowego zauważyć możemy wyraźne różnice pomiędzy poszczególnymi częściami miasta (najwyraźniejsze pomiędzy wschodnią i zachodnią – pierwotnie Nowe Miasto). Wysokość długów ciążących na poszczególnych nieruchomościach z podziałem na kategorie przedstawiona została w postaci planu (s. 54). Ujęcie takie w sposób czytelny ukazuje wspomniane różnice, w tym wypadku ma jednak pewne braki. Nie podano informacji na temat źródła, nie wiemy więc, czy jest nim, jak sugeruje zakres chronologiczny, księga gruntowa, czy uwzględniono także informacje z księgi rentowej. Plan przedstawia sytuację w latach 1351–1450, o ile więc uwzględniono także obciążenia zanotowane w „*liber de obligationum*”, podana wysokość stanowi sumę, bądź jej część, rent sprzedanych z danej nieruchomości, co nie musi oznaczać, iż kiedykolwiek ciążył na niej dług w tej wysokości. W księdze rentowej znajdujemy bowiem szereg wzmianek o wykupie rent, znaczną część zapisek przekreślono, co także wskazuje na ich anulowanie.

Rozdział III („*Greifswald um 1400*”) poświęcony jest rekonstrukcji przestrzeni miasta na przełomie XIV i XV w. – sieci ulic, położenia i struktury poszczególnych budowli publicznych, zarówno świeckich, jak i kościelnych oraz form i rozmieszczenia budownictwa mieszczańskiego. Autor rozpoczyna stwierdzeniem, iż droga do miasta okresu średniowiecza wiedzie przez dwa wymiary: czasowy i przestrzenny. Dopiero „wspólna gra” historyków, archeologów, historyków sztuki i architektury pozwala zmniejszyć ów dystans, dzielący współczesnych badaczy od realiów średniowiecznego miasta. „Podróż” przez średniowieczne miasto rozpoczynamy, jak ówczesni goście, od terenu poza murami, obserwując pobliskie młyny i ogrody, aby przekroczyć jedną z bram miejskich. Wkraczamy wówczas na regularną siatkę ulic, krzyżujących się niemal zawsze pod kątem dziewięćdziesięciu stopni. K. Igel nie odpowiada jednak jednoznacznie na nasuwające się pytanie – czy tak regularny układ przestrzenny jest wynikiem realizacji pierwotnego założenia czy też nie³. Autor w sposób dynamiczny, uwzględniając zachodzące w badanym okresie przekształcenia, rekonstruuje przebieg poszczególnych ulic. Wykorzystanie nowych i ponowne odczytanie starych źródeł pozwoliło także na skorygowanie dotychczasowego stanu badań.

Charakter zabudowy poszczególnych ulic jest ważną wskazówką, mówiącą o strukturze społecznej mieszkańców. Omówienie kolejnych typów wewnątrzmięskiej zabudowy: domów, murowanych i drewnianych, szczytowych i kalenicowych, bud i dworów uzupełnione jest planami uwidaczniającymi ich położenie i pierwsze wzmianki źródłowe. Wyróżnione zostały trzy części miasta charakteryzujące się określonymi typami zabudowy: Stare Miasto (część północno-wschodnia) z przewagą kamienic szczytowych, Nowe Miasto (część zachodnia), z przewagą bud i zabudowy drewnianej oraz część południowa, wraz z częścią terenu ośrodka nowomiejskiego z dużą liczbą dworów.

³ Odpowiedź znajdujemy w starszych pracach autora. Zob. K. Igel, *Geplant oder gewachsen – ein scheinbarer Widerspruch. Mittelalterliche Stadtentwicklung an den Beispielen von Greifswald und Osnabrück*, Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, [Bd.] 15: 2004, s. 17–25.

Przestrzeń średniowiecznego miasta wypełniał obok budynków prywatnych szereg budowli publicznych. Najważniejszą z nich ulokowaną w centralnym punkcie miasta był ratusz wraz z otaczającymi go urządzeniami targowymi. Zrekonstruowany został nie tylko dokładny układ przestrzenny rynku, ale także symboliczne i praktyczne znaczenie znajdujących się tam budowli. Obok ratusza i sąsiadujących budynków funkcje publiczne w przestrzeni miejskiej spełniały: dwór miejski, siedziba kata miejskiego, mennica, apteka, młyny miejskie, folusz czy położona za południowymi murami komunalna rzeźnia. W odniesieniu do każdej z budowli ustalono dokładny bądź przybliżony czas powstania, położenie oraz właścicieli lub dzierżawców. Osobny akapit poświęcono omówieniu położenia oraz liczby, a niekiedy także właścicieli budynków o charakterze gospodarczym: spichrzy, kuźni, piekarni, stodoł i stajni. W dalszej części omówiono także problem zaopatrzenia w wodę i odprowadzania nieczystości. Lokalizacja części budowli związana była z przebiegiem wodociągów, przez co wywierały one wpływ na topografię społeczną miasta. Ostatnim z omówionych elementów składających się na przestrzeń średniowiecznego miasta była własność kościelna. Autor przedstawił kształtowanie się i rozwój własności poszczególnych instytucji religijnych, ilustrując opis licznymi planami.

Rozdział IV („Greifswalder um 1400”, s. 157–260) ma na celu ożywienie uzyskanego w poprzedniej części obrazu miasta. Udzielenie odpowiedzi na pytanie „Wer wohnt wo?” ma umożliwić rozpoznanie topografii społecznej Greifswaldu i uszczegółwić obraz miasta i jego mieszkańców. Pierwsza część rozdziału ma charakter metodologiczny. Odwołując się do teorii *habitus* Pierre’a Bourdieu, autor stwierdza, iż przestrzeń społeczna porządkowana jest przez kapitał społeczny, ekonomiczny i kulturowy, decydujący o (nie)możliwości wyboru miejsca zamieszkania przez poszczególne grupy i osoby. Przestrzeń ta znajduje odbicie w wymiarze fizycznym – kształcie i charakterze zabudowy, a oba wzajemnie na siebie wpływają. Stan bazy źródłowej i wątpliwości metodologiczne uniemożliwiają skorzystanie z podstawowego źródła, jakim dla określenia pozycji ekonomicznej są spisy podatkowe. W związku z tym, odwołując się do prac Dietricha Denecke, autor proponuje analizę i konfrontację różnych wskaźników. Podstawowym, wykorzystanym w pracy jest jednak własność. Księga gruntowa pozwala na analizę stosunków własnościowych na przestrzeni stu lat. Czas i forma posiadania, liczba, położenie oraz typ nieruchomości w korelacji z informacjami na temat właściciela (zawód, wiek, pochodzenie) pozwalają określić jego pozycję społeczno-ekonomiczną oraz charakter społeczny, a także przekształcenia poszczególnych bloków, ulic i kwartałów. Analizę statystyczną umożliwia zastosowanie jednolitego wskaźnika (*Grundeigentumsklassen*). Liczba posiadanych jednocześnie nieruchomości decyduje o zaliczeniu do jednej z dziesięciu klas. K. Igel zwraca także uwagę na często pomijany w literaturze problem najmu.

Chcąc uniknąć schematyzmu i ograniczeń „modelowego” podziału społeczeństwa miejskiego na warstwę wyższą, średnią i niższą, wynikającego głównie z zawodu lub pełnionych funkcji, autor planuje zbliżyć się do realiów epoki, badając poszczególne grupy społeczne. Stosowanym kryterium jest tu jednak także wykonywany zawód lub funkcja. Zarzut postawiony wobec stosowanych wcześniej klasyfikacji wydaje się nietrafiony. Ujęcie modelowe zakłada bowiem pewne uproszczenia, umożliwia jednak analizę różnic w obrębie poszczególnych warstw.

W dalszych częściach rozdziału zawarł autor omówienie poszczególnych grup społeczno-zawodowych uporządkowane według niejasnego kryterium topograficzno-zawodowego. Od osób związanych z ratuszem i rynkiem (rajcy, pisarze miejscy, najemcy przy-

rynkowych kramów), poprzez wybrane grupy społeczne (sukiennicy, kramarze, szewcy, krojownicy sukna, pośrednicy handlowi, handlarze koni) po osoby partycypujące w handlu morskim (kupcy zbożowi, szyprowie, właściciele salin). Wybór wynika prawdopodobnie z dostępności materiału źródłowego (opracowane przez Theodora Pyła listy rajców, wykazy rzemieślników i najemców zawarte w księgach kamlarskich). Stopień szczególności – kolejni znani przedstawiciele poszczególnych grup i zawierane przez nich transakcje – kontrastuje z kolejną częścią, w której autor omawia wybrane rzemiosła: spożywcze, tekstylne, skórzanе, metalowe, związane z transportem, budowlane. W grupie tej znaleźli się także kramarze, ograniczono się jednak do wskazania miejsc zamieszkania. Takie ujęcie wbrew wcześniejszym założeniom utrudnia analizę porównawczą w obrębie poszczególnych grup (np. rzemieślników), prowadzi jednocześnie do powtórzeń (np. szewcy i sukiennicy omówieni są dwukrotnie). Ostatnią, co było już sygnalizowane, wyróżnioną przez autora grupą są najemcy, w tym omawiani wcześniej kramarze i rzemieślnicy wynajmujący budy na rynku. Tekst rozdziału uzupełniają liczne wykresy i plany przedstawiające rozmieszczenie poszczególnych grup w przestrzeni miejskiej.

Rozdział V („Greifswalder und Greifswald um 1400”, s. 261–309) stanowi syntezę dwóch poprzedzających rozdziałów. Wiedza o topografii i morfologii miasta w połączeniu z informacjami o zamieszkujących je ludziach posłużyła do wyróżnienia pięciu odrębnych, choć wewnętrznie zróżnicowanych, przestrzeni. Autor zrezygnował z analizy poszczególnych ulic, omawiając kolejno zabudowę i przekształcenia własnościowe: terenu pomiędzy rynkiem i portem, kwartału rzemieślniczego, kwartału „kościółów i dworów” oraz południowo- i północno-wschodniej części miasta. Wyróżnienie ostatniej, zamieszkaanej w przeważającej części przez przedstawicieli patrycjatu, oraz rynku i ulic łączących go z portem zdominowanych przez warstwę kupiecką i zawody związane z handlem nie budzi wątpliwości. Zastanawia jednak rozbitcie terenu pierwotnego Nowego Miasta pomiędzy dwie odrębne części. Rozciągające się na zachód od ośrodka staromiejskiego Nowe Miasto zdominowane było przez rzemiosła sukiennicze. Tworzyło wraz z terenem wokół kościoła parafialnego pw. św. Jakuba organiczną całość – widzimy tu wyraźną analogię z ośrodkiem toruńskim.

Ostatnia część rozdziału poświęcona jest strategiom aktywności na rynku nieruchomości. Autor stawia pytanie o rolę, jaką odgrywało posiadanie nieruchomości w poszczególnych etapach życia średniowiecznego mieszczanina, oraz o związek pomiędzy pozycją w przestrzeni społecznej a miejscem w przestrzeni fizycznej miasta. Odpowiedź jest jednak niezwykle skromna, jak zaznacza – zarysowuje jedynie problem i główne kierunki. Jest to jednak jeden z postawionych we wstępie problemów badawczych, tym bardziej zastanawia stwierdzenie, iż dokładne zbadanie tego problemu wymaga szerokiej analizy źródeł pod tym kątem (s. 307). W podsumowaniu zawarł autor niezwykle krótki podrozdział mający przedstawić sytuację Greifswaldu w szerszej perspektywie („Ein Blick auf die Stadt des Ostseeraumes”, s. 313). Podobnie jednak jak w całej pracy z niewielkimi wyjątkami (s. 13–14, 285) nie znajdujemy tu odniesień do miast strefy bałtyckiej poza Lubeką. Szersza perspektywa – uwzględnienie także Gdańska i Rygi, sąsiedniego Stralsundu, wyraźnych analogii z Toruniem czy prac poświęconych socjotopografii miast śląskich z pewnością wzbogaciłaby omawianą pracę.

Niewątpliwym atutem omawianej pracy są uzupełniające treść szkice, plany, wykresy i tabele. Zawierają nie tylko biogramy poszczególnych działek, ale także, co było już sygnalizowane, rejestry księgi gruntowej zamieszczone na płycie CD w formie pliku PDF.

Rozwiązanie takie pozwala na zapoznanie się ze znaczną częścią materiału źródłowego. Omawiana praca jest niewątpliwie opracowaniem wartościowym. Oparta na szerokim materiale źródłowym, pozwala na dokładne zapoznanie się ze zjawiskiem złożonym i wieloaspektowym, jakim jest socjotopografia średniowiecznego miasta.

Cezary Kardasz (Toruń)

